

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Over godsdienst en economische groei

De secularisatie zou wel eens de oorzaak kunnen zijn van stagnatie in de Westerse cultuur. Dat is van grote betekenis voor de waardering van de godsdienst.

Economische ontwikkeling, modernisering van de samenleving, toename van persoonlijke vrijheid en secularisatie worden in het huidige Westerse geestelijke klimaat doorgaans als verwante culturele kenmerken gezien.¹ Het ene ligt in het verlengde van het andere. Als deze visie juist is dan is dat van betekenis voor onze waardering voor godsdienst in het algemeen en voor de christelijke in het bijzonder. Des te meer omdat we enigszins gebukt gaan onder een tekort aan economische groei, hetgeen zich vooral wreekt in kringen die relatief weinig van de groei van voorheen hebben geprofiteerd. Economische groei bepaalt in feite het type sociaal beleid dat gevoerd kan worden. Nu die groei afwezig is, of zeer gering, wordt zedes te meer gewenst. Voorts worden modernisering en persoonlijke vrijheid hoog gewaardeerd. Wie zou dit kwartet van culturele processen niet willen toejuichen.

Toch is het eigenaardig dat secularisatie de positieve klank van de andere drie begrippen erft. Immers hoe kan een toestand die doorgaans met 'niks' wordt aangeduid tevens een hoogtepunt in de voor-

uitgang zijn? Zou 'secularisatie' wellicht dat ene woord zijn dat in dit viertal niet thuishoort?

Webers these

Voor dat vermoeden zijn aanwijzingen voorhanden. Sinds lang is onderzoek gericht naar de relatie tussen bepaalde godsdiensten enerzijds en bepaalde vormen van economische groei anderzijds. Bekend is de stelling van Weber dat de geest van het protestantisme (nader: het puriteins en het calvinistische arbeidsethos) de voedingsbodem is geweest voor het ontstaan van het moderne kapitalisme. Theologen geven toe dat de Heidelberger catechismus de normen heeft aangereikt die bij een kapitalistische economie pasten.² Al moet worden gezegd dat de economische ontwikkeling van de zeventiende eeuw nog iets anders is dan het kapitalisme van later. Goudzwaard moet van Webers these niets hebben.³ Reden waarom hij in zijn werk 'Kapitalisme en Vooruitgang' slechts zijdelings (!) melding van hem maakt. De vooruitgangsidee als zo-

1. Opgevat als afnemende maatschappelijke betekenis van de godsdienst.
2. Zie bijv. C. Augustijn, 'Werk moet', in C. Augustijn e.a., *Werken: zin of geen zin*, Ten Have, Baarn 1986.
3. B. Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang*, Van Gorcum, Assen 1976.

danig roept bij hem weinig positieve gevoelens op waardoor zijn indringende kritiek op het eenzijdige Westerse vooruitgangsgeloof zijn doel voorbij schiet. Vooruitgang is als idee moeilijk los te maken van de christelijke achtergrond.⁴

Bezien we de uitspraken van Weber nader: Hij stelt dat oriëntatie op idealen die voorbij deze wereld liggen een revolutie teweeg brengt in het binnenwereldlijke handelen. Immers een geestelijke houding die aan andere dan aan alledaagse waarden georiënteerd is maakt energieën vrij die aan de ontwikkeling van een samenleving een bepaalde richting geven.⁵ Voor hem had reeds De Tocqueville in het geloof in een leven na dit leven en in het voortdurend heenwerken naar het Rijk Gods, de oorzaak gezien van de bereidheid om de veelheid van kleine, voorbijgaande begeerten te onderdrukken waardoor kan worden voldaan aan het grote en blijvende verlangen naar de voltooiing van het leven.⁶ Dat verklaart, aldus De Tocqueville waarom religieuze naties zo vaak zulke duurzame resultaten bereikten. Want terwijl zij alleen aan die andere wereld dachten, ontdekten zij het grote geheim van het succes in deze. Weber wijst op een aantal kenmerken van de christelijke, bij hem versmald tot protestantse, levenshouding welke van belang zijn voor economische ontwikkeling: de opvatting van arbeid als een goddelijke roeping om de schepping verder te ontwikkelen en de medemensen te dienen; de nadruk op een verantwoord en matig leven (rentmeesterschap); de waardering van rijkdommen als zegen. Allemaal opvattingen met een sterk religieuze lading die een positieve economische ontwikkeling als een *bijprodukt* opleveren. Ongeveer op dezelfde wijze waarop de jonge koning Salomo, die uitdrukkelijk om wijsheid geboden had, behalve dat, ook nog rijkdom als toegift van God ontving.⁷

De godsdienstige levenshouding die Weber en De Tocqueville beschrijven is als zodanig niet of niet primair gericht op

economische groei, maar op naastenliefde en liefde tot God. Dat is de richting van de gezochte vooruitgang. Niet eigenbelang, zelfontplooiing of de individuele economische onafhankelijkheid noch de maximalisatie van materiële genoegens staan centraal.

De psycholoog Maslow maakt er ons

Vooruitgang vergt toewijding en morele waarden.

opmerkzaam op dat dit soort lagere, op het eigen ik en op het nut gerichte begeerten, geleid worden door vrees, namelijk de vrees dat niet het maximale nut of plezier verworven wordt.⁸ Voor hogere verlangens zoals toewijding aan morele waarden, geldt volgens zijn onderzoekingen niet de angst maar de naastenliefde als drijfveer. Ontwikkeling van mens en maatschappij vergt ook nu, hier en in de Derde Wereld, aandacht voor de geestelijke dimensie van de mens en openheid voor het transcendente. Vooruitgang eist een ethisch fundament; zonder ethiek blijft bijvoorbeeld ontwikkelingspolitiek in het economisch-technische steken. Dat moet eerder regressie dan progressie heten.⁹ Van-

4. Robert Nisbet, *History of the idea of progress*, Basic Books, Inc. Harper, New York 1980.

5. Ludwig Watzal, *Entwicklungspolitik zwischen Immanenz und Transzendenz*, Peter Lang / Frankfurt am Main 1986.

6. Zie Nisbet o.c., 354 e.v.

7. *I Koningen* 3:5-14.

8. M.A. Lutz, 'Beyond economic man: Humanistic Economics', in Koslowski e.a.; zie noot 10.

9. Aldus Watzal o.c.

daar dat evangelisering en ontwikkeling in de christelijke benadering van de Derde Wereld niet kunnen worden gescheiden. De cultuur moet zich door de ontmoeting met het Evangelie vernieuwen. De katholieke ontwikkelingsdeskundige Watzal beroept zich met deze visie op Albert Schweitzer die evenzeer een christelijke humanisering van de Afrikaanse samenleving voorstond; en op de encycliek *Populorum Progressio* waarin met zoveel woorden wordt gesteld dat een zuiver materialistische opgezette ontwikkeling een morele onderontwikkeling is. Het christelijk mensbeeld moet voorop staan en niet het mensbeeld van het tegenover godsdienst, tegenover de moraal en tegenover de naaste 'geëmancipeerde' autonome individu. De Amerikaanse historicus en cultuurfilosoof Nisbet sluit zich hierbij aan. Alleen een cultuur die het besef van het heilige als fundament heeft kan de vitale voorwaarden voor vooruitgang bieden.

Goudzwaard gaat wat concreter door op dit thema. Bij hem is vooruitgang een door technisch-economische eenzijdigheden besmet begrip. De voortschrijdende culturele ontwikkeling op basis van de religieuze levenshouding heet bij hem eerder 'ontsluiting'. Daarvan is sprake als de autonomie van het technisch-economische ten opzichte van de andere aspecten van de werkelijkheid doorbroken wordt. De autonomie moet plaats maken voor religieus gefundeerde normering. Niet zo zeer door dwang van buiten, bijvoorbeeld door de overheid, maar doordat sociale en ecologische en andere waarden *in* de technisch-economische besluitvorming zelf betrokken worden (de zogenaamde simultane realisatie van waarden). Macht moet aldus Goudzwaard zijn zin bereiken door ontsluiting naar de norm van het recht. De economie wordt ontsloten door het besef dat de van elkaar zo zeer verschillende mensen op elkaar aangewezen zijn en geroepen tot creatieve dienstverlening en solidariteit, alsmede tot het zijn van

rentmeester dat wil zeggen zich verantwoordelijk weten tegenover God. De onderneming vindt zijn zin in het zijn van samenwerkingsverband van verantwoordelijke mensen. Ontsluiting betekent dat leven en samenleven zin en waarden krijgen buiten de dienst aan de 'technisch-economisch' opgevatte vooruitgang om.

Goudzwaard is, zo schrijvende, verwant aan de 'holistische' benadering van de stroming die zich toot met de naam Humanistic Economics.¹⁰ Deze stroming, die de menselijke persoon met zijn normen en waarden centraal stelt, maakt een opvallend gebruik van bijbelse begrippen. De aanhangers van deze stroming verzetten zich krachtig tegen een opvatting van economie als pure nutsmaximalisatie. Het is merkwaardig dat zulke eenzijdige opvattingen die alleen via het lijntje van het nut nog een zwakke verworteling in de realiteit verkrijgen, als 'realistisch' worden gepresenteerd. De 'humanistic economics' die veel meer oog heeft voor de verscheidenheid van aspecten van het mens-zijn heeft uiteraard een veel bredere verworteling in de werkelijkheid. Het typisch menselijke vermogen om af te zien van het slaafse toegeven aan voorbijgaande voorkeuren en begeerten, kortom de menselijke integriteit, staat bij deze economen centraal. Daarmee wordt het vooruitgangsbegrip, ook het economische vooruitgangsbegrip, op een wijze gedefinieerd die veel meer in overeenstemming is met de menselijke waardigheid.

Het Japanse voorbeeld

Nu in Noord-Amerika en West-Europa de economische groei juist heel gering is lijkt de stelling gewettigd dat een land alles behalve 'protestant' moet zijn om zich te kunnen ontwikkelen. De vraag naar de oorzaken voor economische groei die We-

10. Niet te vertalen met 'humanistische economie' maar eerder met 'economie gericht op de menselijke persoon'. Zie bijvoorbeeld de bundel van Peter Koslowski e.a., *Economics and Philosophy*, J.C.B. Mohr / Paul Siebeck, Tübingen 1985.

ber destijds stelde komt men vandaag tegen onder de titel 'Moet men boeddhist zijn om te groeien'. Met deze vraag onderzoekt de Franse econoom Kolm de culturele basis van het Japanse Wirtschaftswunder.¹¹ Kolm constateert dat er geen enkele plausibele of kloppende verklaring vanuit de economische wetenschap voorhanden is voor het feit dat Japan, Zuid-Korea, Taiwan, Hong Kong, Singapore en straks ook Thailand en Sri Lanka zulke hoge economische groeicijfers vertonen. Zulks in tegenstelling tot veel andere landen. Een reeks van economische indices passeren de revue: de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen, lage lonen, de mate van economisch liberalisme, de nieuwigheid van de industrie, buitenlandse hulp, etc. De les is dat groei niet kan worden verklaard uit dit soort economische factoren alleen. Wat deze landen echter gemeen hebben is het boeddhisme. Kolm herhaalt zodoende het denkproces van Weber maar komt nu uit op het boeddhistisch arbeidsethos; een boeddhistische visie op mens en samenleving. Hij meent in het boeddhisme een protestants soort van hindoeïsme te kunnen zien.

Wat zijn nu de voor economische groei zo gunstige trekken van dit boeddhistische geloof? De parallellen aan wat Weber aantrof zijn frappant:

- De vermeerdering van rijkdom als teken van religieuze verdienste;
- De nadruk op matiging in de consumptie en de beheersing van directe behoeftenbevrediging.

(Dit leidt samen tot de neiging tot sparen, een neiging die in de regel met religie verbonden schijnt te zijn.)

- De opvatting over arbeid en productie als doelen in zichzelf, afgezien van de opbrengst. Daaruit vloeit een streven tot perfectionisme voort.
- De grote aandacht voor vooruitgang al heeft die vooral betrekking op de mentale en geestelijke sfeer.
- Een veelzijdige belangstelling voor de mens, waardoor medewerkers in een

bedrijf niet worden gereduceerd tot economische factoren.

- Nadruk op participatie van iedere bedrijfsgeenoot in de besluitvorming, het zoeken naar consensus in plaats van *overruling*.
- Toewijding aan de organisatie waar men aan deelneemt.
- Het zoeken naar sociale harmonie, de bereidheid om eigen oordeel te wijzigen, de afkeer van polarisatie.
- De aanvaarding van gemeenschappelijke fundamentele waarden en doeleinden alsmede de afkeer van individualisme en subjectivisme.
- Eerbied voor de traditie als een bron van beproefde kennis hetgeen gepaard gaat met een enorme zucht naar kennisvermeerdering en een bereidheid tot een voortdurende verandering en omschakeling.

Merkwaardig dat via de Japanse omweg Westerse management-deskundigen ineens weer oog krijgen voor de schade die de overschatting van de machtsfactor (en de versmalling van de visie op de mens tot economisch wezen) in de samenleving en in de onderneming aanricht. Ineens is er weer oog voor de 'missie van de onderneming', de mogelijkheden van bedrijfsgeenoten om zich daarmee te vereenzelvigen, het belang van een goede onderlinge verstandhouding binnen organisaties, de noodzaak om medewerkers niet als *'hired hand'* maar als persoon te zien.¹²

De zure regen van de secularisatie

Is het wel zo eerlijk om het protestantisme of algemeen, het christelijk geloof, verantwoordelijk te stellen voor de ongunstige economische ontwikkeling in de Westerse wereld? Of is het juist het vierde woord uit de reeks, secularisatie, dat de oorzaak aangeeft van een stagnatie in de Westerse cultuur? Is het niet zo dat de christelijke

11. Serge-Christoph Kolm, 'Must one be buddhist to grow?', Kosiowski e.a. o.c.

12. Tjerk Huppes, *Een nieuw ambachtelijk elan*, Hoofdbedrijfschap Ambachten 1985.

Het christelijk geloof is niet verantwoordelijk voor de ongunstige economische ontwikkeling.

visie op mens en arbeid danig aan invloed heeft ingeboet? De autonomie van techniek en economie, en daardoor de reductie van arbeid en de arbeidende mens tot exploiteerbare, puur economische factoren; de verheerlijking van de individuele vrijheid en het nastreven van het eigenbelang; de degradatie van alle waarden tot hun nuttigheid; de zorgeloosheid over de gevolgen van zo'n levenshouding; dat zijn allemaal aspecten van de secularisatie. De behartiging van eigenbelangen kan, binnen het kader van tal van instituties met hun regulerende en normatieve werking, niet zoveel kwaad. Maar als in navolging van De Mandeville volgens zijn fabel van de bijen, de privé ondeugden van het *rücksichtslos* nastreven van eigenbelangen worden gerechtvaardigd omdat zij te zamen tot mooie en gewenste macro-resultaten zouden leiden, dan wordt mentaal een zware slag toegebracht aan elke regulerende moraal. Schumpeter was van mening dat een neergang van het Westers economisch stelsel te wijten is aan de verschrompeling van de sociale en morele factoren welke in godsdienstig geloof zijn gefundeerd.¹³ Binnen de sociale orde heeft zich echter een parasitaire 'autonome' economie ontwikkeld die deze sociale orde uitholt. Slechts omdat de sociale orde veilig bijeen gehouden werd door alle waarden en instituties die uit altruïsme

en samenwerking voortkomen, aldus Schumpeter, is een economisch systeem dat gedreven wordt door 'welbegrepen eigen belangen' mogelijk. Als de orde door een overheersing van zo'n type economie wordt ondermijnd dan gaat het ook met de economische ontwikkeling fout. De zin ervan valt weg. De parasitaire geldeconomie atomiseert de bevolking, zij bevordert het zich terugtrekken uit bindende relaties met anderen, aldus Nisbet. Zelfs de uit het christendom overgebleven waarden zoals trouw, naastenliefde, roepingsbesef, rechtvaardigheid en opoffering worden allengs kaler en doodser door de zure regen van de secularisatie. De instituties verliezen hun missie, hun zin en identiteit. Daardoor gaan de waarden en symbolen die door deze instituties worden onderhouden en overgedragen, verloren. Overeenstemming tussen de deelgenoten wordt zo onbereikbaar en maakt automatisch plaats voor polarisatie tussen mensen en groepen die meer dan ooit elkaar trachten te benutten voor hun eigenbelangen. En wat betreft het arbeidsethos: 'nu moeten we in de samenleving wel doen wat we oorspronkelijk, om godsdienstige redenen, wilden' aldus Dekker én, conform Webers stelling: 'de puritein wilde mens van het beroep zijn, wij moeten het zijn'.¹⁴ Komt zo door de secularisatie de vrijheid van de persoon er niet te bekaaid af? Is door die secularisatie sprake van een culturele regressie vanwege de versmalling van alle waarden tot nut? En is zo het begrip groei of vooruitgang zelf niet heel onduidelijk geworden?

Economische groei, secularisatie en wat dan?

In de Herald Tribune verscheen onlangs een artikel van een voormalige minister van buitenlandse handel van Japan, Nao-

13. Zie Nisbet o.c.

14. G. Dekker, 'Waarom is een betaalde baan in onze samenleving zo belangrijk', C. Augustijn e.a. o.c., 137 e.v.

hiro Amaya.¹⁵ Hij wees erop dat het Japanse inkomen per hoofd van de bevolking, voor velen *de* index voor ontwikkeling, inmiddels gelijk is aan het Amerikaanse; dat Japan het grootste handelsoverschot heeft en verreweg de grootste geldschietster ter wereld is. Te goed om waar te zijn. Maar nu de massale behoeften ruimschoots bevredigd zijn moeten we gaan denken over de zin van het leven, aldus Amaya. Maar helaas hebben we geen steun van de religie die voorheen in vaste regels voorzag, er is geen charismatische leider zoals de keizer voor de Tweede Wereldoorlog en toch staan we voor de vraag 'Waar gaan we heen en waarom?' De ex-minister gaat voort met: 'Nu de goden dood zijn en het materialisme aan de macht is, zijn de Japanners op drift op een niet in kaart gebrachte zee, zonder moreel kompas. We zullen spoedig ont-

dekken dat het bereiken van een bruto nationaal produkt van 1000 miljard dollar kinderspel was vergeleken met de schepping van een waardensysteem voor het post-industriële Japan.' Een noodsignaal van een vooraanstaand Japans econoom. Dat verrast ons, vooral omdat wij met afgunst de Japanse economische groei gadeslaan. Het Westen schijnt nog niet toe te zijn aan zorgen over de stuurloosheid van een geseculariseerde maatschappij. Wij kijken nog teveel naar het bijproduct.

A.M.O.

15. Naohiro Amaya, 'For the new Japan, what comes after affluence?', *Herald Tribune*, 19-5-1987.

